ПРИТЕЖАТЕЛНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ, ЗАВЪРШВАЩИ НА -ОВЪ/-ЕВЪ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Милена Прикрилова (Прага)

Отвъзможнитеначининаизразяваненапосесивностврамки-тенаноминалната фраза може да кажем, че притежателните прила-гателни представляват в известен вид семантично ядро на отноше-нието посесивност (като оставим настрана притежателните местои-мения). Причината за това е, че в съвременните славянски езици притежателните прилагателни могат да се образуват само от одуше-вени съществителни. В конкуриращите начини на изразяване на посесивност, т.е. посесивните генитив и датив, има винаги много по-широко семантично поле за други значения от посесивните. Въпреки това някои езиковеди не признават термина „притежателни прилага-телни“ от гледна точка на неговото съдържание[1].

Посесивните прилагателни са специфично славянски начин на изразяване на индивидуално притежаване. Тези прилагателни в старославянския език са били напълно жива категория и задължи-телно са се употребявали навсякъде там, където е нямало налице семантично-морфологични или синтактични ограничения (напр. разширяване на посесивния субект с атрибут, субектът в среден род или в множествено число и някои др.). Затова всяко съществително, означаващо одушевено лице, е образувало притежателно прилага-телно, което според Н. С. Трубецкой /Трубецкой 1937:15-20/ даже било част от деклинационната парадигма на дадено съществително.

Старославянските притежателни прилагателни се образуват от съществителните с помощта на следните суфикси: -овъ/-евъ, -инъ, -jь, -ьнь, -ьскъ. Ще се съсредоточа върху суфиксите -овъ и -евъ, за чиято формална употреба важи, че с -овъ се образуват притежателни при-лагателни от съществителни на o- и u-основа, а с -евъ от съществи-телни на jo-основа. За конкретен материал за следващите изслед-вания ми е послужила картотеката на Старославянския речник, издаван в Прага[2]. Под внимание са взети особено евангелските, апостолските и хомилетичните текстове, но в някои случаи е посег-нато и към други ръкописни паметници, включени в Старославянския речник.

Разглежданият материал може да се подреди в групи в зави-симост от семантиката на основното съществително, от което е образувано съответното притежателно прилагателно. Те са: 1) дери-вации от лични собствени имена; 2) деривации от нарицателни лични съществителни; 3) деривации от названия на животни; 4) деривации от неодушевени съществителни; 5) деривации от местни имена, т.е. от названия на градове, области, земи, реки, планини и пр., а също към тях може да се присъединят и названия на племена и народ-ности. Бих искала да се спра върху някои по-интересни моменти от предлагания материал.

От прилагателните, завършващи със суфикс -овъ/-евъ, най-голяма група представляват производните от лични собствени имена от мъжки род, те са 115. Тяхната многобройност до голяма степен се дължи на родословието на Христа в евангелието на Лука, глава трета. Интересна е дистрибуцията на суфиксите -овъ и -евъ в тази група. Както беше споменато, -овъ бихме очаквали при твърдите o- и u-основи, а -евъ при меките им варианти. Но в конкретния материал това съотношение не отговаря, суфиксът -овъ ясно преобладава, т.е. среща се и при

меките съществителни, където бихме очаквали именно суфикс -евъ. Отнася се до следните 13 прилагателни:

АЛЪФЄОВЪ (Ἀλφαιος) във всички Ev[3] и Apost, вариантна форма **АЛЪФЄЄВЪ** има само в Trin и Dijav
АНЬДРЄОВЪ (Ἀνδρεας, –ου) в повечето Ev, само в Mar има дублетна форма **АНЬДРЄЄВЪ**
ДИОВЪ (Ζευς, Διος) само в Christ, в другите Apost формата **ДИЄВЪ**
ЗЄВЄДЄОВЪ (Ζεβεδαιος) във всички Ev, вариантна форма няма регистрирана
ИОАНАНЄОВЪ (Ἰωναμ) в Zogr, докато в Mar и Nik има вариантна форма **ИОАНАНЄЄВЪ**
ИОСИОВЪ (Ἰωσῆ) в повечето Ev, вариантна форма **ИОСИЄВЪ** има регистрирана само в Nik
ИЄССЄОВЪ (Ἰεσσαι) в Ev и Apost само тази форма
МОСЄОВЪ (Μωϋσῆς) в Ev и Apost само тази форма
НАГГАІЄОВЪ (Ναγγαι) в Zogr, Mar, Nik без варианти
НАВУѲЄОВЪ (Ναβουθε) в Supr без варианти
ПОПЛИОВЪ (Ποπλιος) в Christ и Sis, форма **ПОПЛИЄВЪ** в Мак
РИСИОВЪ (Ῥησᾶ) на места в Nik, в останалите текстове (Zogr, Mar) форма **РИСИЄВЪ**
ТИМЄОВЪ (Τιμαιος) в Zogr, Mar, Nik само в тази форма

Към горните прилагателни може да прибавим и две, образувани от нарицателни съществителни, а именно:

АРХИЕРЕОВЪ (ἱερευς) в Ev и Supr
ФАРИСЪОВЪ (φαρισαῖος) в Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, Supr, Christ, Mak, Šiš

И при двете прилагателни няма регистрирана вариантна фор-ма. Както се вижда, приблизително половината от горепосочените прилагателни имат дублетни форми със суфикс -евъ, но останалите се срещат само в твърдия вариант. Личните имена, от които са образувани тези прилагателни, завършват предимно на -И, съот-ветно би трябвало да приемат наставката -евъ. Обяснение трябва да търсим в гръцката форма на имената. Почти половината от тях завършват на -αιος или - ευς (Ἀλφαιος, Ζευς, Ζεβεδαιος, Τιμαιος, ἱερευς, φαρισαῖος). Този тип имена, както посочва М. Вайнгарт /Вайнгарт 1937:150/, преминават в старославянския език към jo-основи, но само в именителен падеж ед. число, а в останалите падежи принадлежат към о-основи. Съответно и притежателните прилагателни от тези имена се образуват на базата на твърдата основа с наставка -овъ. Към тази група може да присъединим и името **МОСЄИ** от гръцкото Μωϋσῆς, както също посочва Вайнгарт /Вайнгарт 1937:150/.

Другиняколкогръцкиимена санесклоняеми вгръцкияезикивстаробългарския те често преминават във форма, завършваща на -**И** (Ἰωναμ, Ἰωσῆ, Ἰεσσαι, Ναγγαι, Ῥησᾶ). По аналогия с по-горните имена и тези предпочитат да образуват прилагателни посредством настав-ката -овъ. Остават две имена, които изцяло

принадлежат към меките основи: **АНЬДРѢИ** от гръцкото Ἀνδρεας и **ПОПЛИИ** от гръцкото Ποπλιος. И двете имена образуват притежателни прилагателни в два варианта - очакваното на -евъ, но също и на -овъ. Навярно болшин-ството подобно завършващи имена, които клонят към твърдите основи, са причина на това, че и тези две по аналогия образуват притежателно прилагателно с помощта на суфикса -овъ. Може да се каже, че от двата суфикса -овъ и -евъ значително по-продуктивен е именно суфиксът -овъ.

В останалите случаи, когато имаме налице дублетни форми на -овъ и -евъ, се касае за собствени, но и нарицателни имена, завършващи на съгласна:

ЗОРОВАВЄЛОВЪ в Nik и **ЗОРОВАВЄЛІЄ ВЪ** в Zogr, Mar
ЛАЗАРОВЪ в Supr и **ЛАЗАРІЄ ВЪ** в Nicod, Bes
ФАНОУИЛОВЪ в Ostr и **ФАНОУИЛІЄ ВЪ** в Zogr, Mar, As, Sav, Nik
КЄСАРОВЪ в Mar, Zogr^{b}, Nik, Supr, Šiš и **КЄСАРІЄ ВЪ** Zogr, Mar, As, Ostr, Christ, Ochr, Slepč, Mak

При тези прилагателни въпросът с дублетните форми има друго обяснение. Съществителните, от които са произведени, се срещат в ръкописите и в твърд, и в мек вариант, съответно и притежателните прилагателни са също в два варианта.

От формална гледна точка е много интересно прилагателното **АРТЄМИДОВЪ** в Supr, то е единственото в групата производни от собствени лични имена, чиято основа е от женски род. По начин на образуване са близки до него и две прилагателни на -овъ, образу-вани от названия на животни в женски род: **АСПИДОВЪ** в Sav, Parim и **ЄХИДЬНОВЪ** в Zogr, Mar, Zogr^{b}, As, Sav, Ostr, Nik, Deč. И в трите случая става дума за атипична прилагателна деривация на -овъ от а-основи. В своята монография Мария Бродовска - Хоновска /Бродов-ска-Хоновска 1960:16/ споменава тези примери, но не дава тяхно обяснение. За формата **АСПИДОВЪ** се предлага едно обяснение, ако погледнем в Старославянския речник (т. 1:58-59). Вместо гръцката дума ἀσπις срещаме в речника старославянския еквивалент във форма **АСПИДА**, -Ы ж. в Psalt, Supr, Grig, или във формата **АСПИДЪ**, -А м. в Lobk, Zach. Това означава, че при заемането в старославянския език това съществително е варирало по отношение на рода. Формата **АСПИДОВЪ** така съвсем правилно и логично произхожда от мъжкия вариант. Това вариране по род доказва и запазената дублетна форма на прилагателното **АСПИДИНЪ** от Slepč (R 3:13), която е деривация от женската форма на съществителното. Възможно е формата **АСПИДОВЪ** да е повлияла по начин на образуване върху формата **ЄХИДЬНОВЪ**, въпреки че съществителното **ЄХИДЬНА** се среща само в женски род. В евангелския текст срещаме и двата варианта (**АСПИДОВЪ** и **ЄХИДЬНОВЪ**) в един и същ стих (Mt 12:34): **плємѧ аспидово** в Савина книга и **ишт҃ѧдьѣ ѥхидьнова** във всички останали евангелски текстове (Zogr, Mar, As, Ostr). В гръцкия оригинал стои на съответното място генитив мн. ч. ἐχιδνῶν. Като вземем в предвид архаичността на текста на Савина книга, за която в много отноше-ния пише К. Хоралек /Хоралек 1948:108/, бихме могли да предполо-жим, че прилагателното **АСПИДОВЪ** е повлияло по начин на образу-ване върху прилагателното **ЄХИДЬНОВЪ** с оглед към идентичността на текста и значението. От друга страна, против тази хипотеза стои фактът, че в глаголическите евангелски текстове намираме само формата **ЄХИДЬНОВЪ**.

В материала прави впечатление още една група така наречени притежателни прилагателни на -овъ/-евъ. Това са прилагателни обра-зувани от неодушевени

съществителни. За по-пълна представа до-пълних материала си с прилагателни от този тип от всички ръкописни паметници включени в Старославянския речник. Оказа се, че те далече не са единични случаи. Общият им брой достига цифрата 20:

ДВОРОВЪ Supr
ДДОВЪ Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, Supr, Cloz, Sin
ГРОЗДОВЪ Pog, Bon, Grig, Zach
ГРОМОВЪ Zogr, Mar, Nik
ДЪЖДЄВЪ Supr
ЄВАНГЄЛИЄВЪ Christ
ЗМАРАГДОВЪ Hval, Rumj
КИНЪСОВЪ Sav
КРАНИЄВЪ Zogr, Mar, As, Sav, Ostr
КРЬСТОВЪ Nicod
ОЛЂЄВЪ Bes
ОРѢХОВЪ Grig
ПАРАЛИПОМЄНОВЪ NomUst'
СЛОНОВЪ Hval
СѢВЄРОВЪ Sin, Pog, Bon, Lob, Par
ТИНОВЪ Hval
ТОЧИЛОВЪ Grig
ТРЪНОВЪ Zogr, Mar, As, Ostr, Nik
ФИНИКОВЪ Grig, Lobk
ЮГОВЪ Supr

От горепосочените прилагателни може да отделим няколко случая, в които явно става дума за персонификация. По този начин може да се обясни употребата на суфикса -овъ във връзка с неоду-шевено съществително. Конкретно става дума за прилагателното ЮГОВЪ от Supr, което още В. Вондрак /Вондрак 1924:524/ обяснява като персонификация на южния вятър (**топлоѥ вьꙁвѣщаниѥ югово** Supr 349:13; **вьстани сѣвере и приди юже** Supr 349:15). По същия начин може да се тълкуват и прилагателните **СѢВЄРОВЪ** и **ГРОМОВЪ** (**горꙑ сионъскꙑ ребра сѣверова** Ps 47:3 Psalt; **и нарече има именѣ вооанирїиси еже єсть сына громова** Mc 3:17 Zogr, Mar, Nik). Прилагателното **ДДОВЪ** може да се отнесе към името на старогръцкия бог на мъртвите Хадес, чието собствено име по-късно става нарицателно за геената, пъкъла, преизподнята. Това прилагателно се среща в 15 различни цитата и тълкуването с персонифицирано значение може да се приложи към всеки един от тях - напр. **никѡтоже отъ цѣсарь вратъ адовъ оубѣжа** Supr 238:14; **благословьѥнъ градъи адова селишта испразнитъ** Supr 342:4; **ѡдоваꙗ побѣда изчезе** Supr 487:3 и др. Според В. Вондрак /Вондрак 1924:523/ може да се обясни също и образуването на прилагателното **ДЪЖДЄВЪ** с персонификация, напомняща митовете за Зевс, променил се в златен дъжд (**что оубо речєши о правьдѣ ··· въ образѣ дъждевѣ съходѧштии** Supr 250:27).

Остават обаче все още доста прилагателни, във връзка с които едва ли можем да говорим за персонификация. Повечето от полови-ната им може да обобщим в група, означаваща известна материя - **ДВОРОВЪ**, **ГРОЗДОВЪ**, **ЗМАРАГДОВЪ**,

ѺЛѢЄВЪ, **ОРѢХОВЪ**, **СЛОНОВЪ**, **ТИНОВЪ**, **ТРѢНОВЪ**, **ФИНИКОВЪ**.

Между останалите има два много интересни примера от фор-мална гледна точка: **ЄВАНГЄЛИЄВЪ** и **ТОЧИЛОВЪ**. При тях се срещаме с деривация на -овъ/-евъ от съществителни в среден род, а известно е, че по принцип тези съществителни не образуват прите-жателни прилагателни.

От горе посочените примери може да се заключи, че суфиксът -овъ/-евъ не е имал сам по себе си посесивна функция. Генетически той се е развил от десубстантивна деривация с помощта на тема-тичен вокал -о- от първоначалните u-основи[4]. Така от генетична гледна точка суфиксът -овъ/-евъ не е бил посесивен, а просто дери-вационен суфикс за u-основите, т.е. не се е ограничавал само за одушевени съществителни, а по същия начин, както със **СЫНЪ**, се е свързвал и с думи като **ВРѢХЪ**, **ТРѢНЪ** и пр.[5] Така посесивното зна-чение на суфикса -овъ/-евъ е генетически вторично и възниква чрез постепенна елиминация на неодушевените съществителни. Това, че конкретното значение на повечето прилагателни, завършващи на -овъ/-евъ носи признак посесивност, не се дължи на характера на самия суфикс, както често може да прочетем, а на характера на съществителното, от което е образувано съответното прилагателно. Посесивната функция излиза на преден план именно затова, че суфиксът -овъ/-евъ се свързва най-често със съществителни, означаващи лица или много по-рядко животни. Колкото и да преобладава тази функция, тя не е единствената. Но що се отнася до продуктивността на суфикса -овъ/-евъ, свързана е именно с личните имена от мъжки род и от тук може би е и означението „притежателни прилагателни“. За потискането на деривацията от неодушевени съществителни свидетелстват и дублетните форми с други, така да кажем чисто „непосесивни“ суфикси (**тръновъ** - **тръньнъ**, **громовъ** - **громьнии**, **кинъсовъ** - **кинъсьнъ**) или разширяването на суфикса -овъ с някой друг суфикс (**адовьнъ**).

В заключение на своите наблюдения върху притежателните прилагателни искам да се присъединя към мнението на тези, които казват, че терминът „притежателни прилагателни“ е неадекватен. М. Ивич и Р. Зимек[6] са стигнали до своите изводи въз основа на съвременните славянски езици. Въз основа на старославянския език може да кажем, че това важи двойно.

БЕЛЕЖКИ

1. Напр. R. Zimek, K chapani posesivity. In: Rusko-české studie, Sborník VŠP v Praze, Jazyk a literatura II, 1960, s. 131-156.; M. Ivic, Genitivne forme srpskohrvatskih imenica i odgovarajuca pridevska obrazovanja sufiksom -ov (-ev, -ovljev, -evljev), -in u odnosu „kombinatoricnih varijanata“. In: Godisnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. X (1967), s. 257-262.

2. Slovník jazyka staroslověnskeho. Academia. Praha, 1958.

3. Съкращенията на старославянските извори и на библейските места отговарят на съкращенията им, използвани в Старославянския речник. Затова запазвам и писането им с латиница. Гръцките имена в скоби са дадени в основната им форма.

4. Вж. A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1934 - в руски превод Общеславянский язык, Москва, 1951, с. 257-297; M. Brodowska-Honowska, Slowotworstwo przymiotnika w jezyku staro-cerkiewno-slowianskim, Krakow - Wroclaw - Warszawa, 1960, с. 27.

5. Вж. M. Brodowska-Honowska, цит. съч., с. 28.

6. Вж. бел. N 1.

ЛИТЕРАТУРА

Бродовска-Хоновска 1960 — **M. Brodowska-Honowska.** Slowotworstwo przymiotnika w jezyku staro-cerkiewnoslowi- anskim. Krakow-Wroclaw-Warszawa.

Вайнгарт 1937 — **M. Weingart.** Rukověť jazyka staroslověnskeho. Svazek 1. Praha.

Вондрак 1924 — **V. Vondrak.** Vergleichende Slavische Gramma-tik I . Gottingen.

Зимек 1960 — **R. Zimek.** K chapaní posesivity. - In: Ruskočeske studie. Sbornik VŠP v Praze. Jazyk a literatura II.

Ивич 1967 — **M. Ivic.** Genitivne forme srpskohrvatskih imenica i odgovarajuča pridevska obrazovanja sufiksom -ov (-ev, -ovljev, -evljev), -in u odnosu „kombina-toričnih varijanata". - In: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. knj. X.

Трубецкой 1937 — **Н. С. Трубецкой.** О притяжательных прилага-тельных (possessiva) староцерковно-славян-ского языка. - В: Зборник у част А. Белича. Београд.

Хоралек 1948 — **K. Horalek.** Vyznam Savviny knigy pro rekon-strukci stsl. překladu evangelia. Praha.